

Test és szellem anatómiája médiumok és ismeretelméleti válságok tükrében

KOCSIS ZOLTÁN

KISS Attila. *Kettős anatómia Shakespeare színpadán. Angol reneszánsz tragédiák a kora újkorban és ma.* Szeged: Szeged Humanities Press, 2024. 372 p., open access <https://doi.org/10.14232/lh.2024.1>

Kiss Attila könyve mélyreható elemzést nyújt a kora modern színház működéséről, különös tekintettel Shakespeare tragédiáira és azok színpadi megvalósításaira. A kötet az emblematisz színház és a kortárs interpretációk összefüggéseit vizsgálja, miközben betekintést nyújt a drámai szövegek mögött meghúzódó filozófiai és társadalmi diszkurzusokba, amelyeket végül napjaink posztmodern valóságára is rávetít és ennek eredményeként új perspektívákat nyit mindkét korszakra vonatkozóan.

E könyv több szempontból is különleges, kezdve a papírtól, amelyre nyomtatták, a szellemiségen át, amellyel íródott, a célkitűzések megvalósításáig, egészen addig a tényig, hogy ez a monográfia az első kiadványa az újonnan alakult Szeged Humanities Press kiadó *Litterae Humaniores* sorozatának. (A kiadó azóta kibővítette profilját, és az idei évtől kezdve Szeged University Press néven működik). Ahogy a kiadó által megjelentetett minden mű, ez is teljesen szabadon hozzáférhető a kiadó honlapján.

Kiss Attila munkája rendkívül alapos és újszerű megközelítésben vizsgálja a Shakespeare-drámák színpadi megvalósításait és azok posztmodern relevanciáját, mellyel összeköti e két korszakot, amelyeket átmeneti korszakokként azonosít. Mindezt teszi úgy, hogy egyszerre nyújt újdonságot a kora-modern korszak kutatóinak és a Shakespea-

re világa iránt érdeklődő laikusoknak. A különleges fotópapírra nyomtatott oldalak már-már egy shakespeare-i performansz érzetét keltik, ahogy az olvasó kezében megidézik a kultúra, az irodalom és a történelem e különös kavalkádját, amelyet sokan egyszerűen csak Reneszánsznak neveznek. Mindeközben a tudományos minőség elhagyása nélkül képes az avatatlan érdeklődőkhöz is szólni úgy, hogy bevonja az olvasót ebbe a kísérletbe és megismerteti a fentnevezett két korszak egy-egy szeletét (kifejezetten Shakespeare kortársaival kapcsolatban) a magyar olvasóközönséggel. Összefoglalva, a könyv különösen ajánlható azok számára, akik érdeklődnek a reneszánsz színház működése, a színháztudomány és a drámaértelmezés kortárs lehetőségei iránt, és kíváncsiak, hogyan lehet egy lapon taglalni a posztmodern és a kora modern korszakot. A könyv egyaránt nyújt elmélyült akadémiai elemzést és gyakorlati színházi szempontokat, így méltó helyet foglal el a Shakespeare-kutatás kortárs szakirodalmában.

Ahogy az Kiss Attila maga fogalmazza meg a könyv bevezető szakaszában, két fő célkitűzése van, ezek egyben tükrözik a könyv címét is. Az első, hogy felfedje és megismertesse közönségével azokat az elemeket, amelyek a kora modern színpadon és drámákban együttesen megalkották azt a többrétű jelentéshálózatot, amellyel reflektáltak a kor sajátosságaira, identitásválságára és a modern értelemben vett szubjektum megszületésére. Ezt részben azzal kívánja elérni, hogy megismerteti a magyar közönséggel azokat a kora modern angol drámákat (például Ford, Middleton, Webster műveit), ame-

lyeket a Shakespeare-kánon árnyékba szorított, és amelyek szintén jelentősek lehetnek a posztmodern befogadó számára. Ezzel igyekszik meghaladni a megkerülhetetlen, de mára már közhelyként működő „kortársunk Shakespeare” tézist, és beemeli azokat az alkotókat ebbe a keretbe, akik Shakespeare kortársai voltak.¹ A másik célkitűzés pedig az, hogy felfedje a kora modern és posztmodern korokban megjelenő társadalmi gyakorlatok közös vonásait, melyek arra irányulnak, hogy az emberi testbe és elmébe hatoljanak és aktívan feszegezzék az ember, az identitás, a szubjektivitás kategóriáinak határait. A „kettős anatómia” tehát egyszerre reflektál arra, hogyan fejtjük fel a drámák jelentésrétegeit, és miként állítjuk párhuzamba a bennük rejlő ábrázolási eljárásokat a posztmodern kor sajátosságaival, és arra, hogyan tárjuk fel a húsvér testet és az emberi elme rejtelseit a színpadon. Mindezek tükrében a színház egyfajta laboratóriumává változik, és teret ad azoknak a biológiai és pszichés folyamatoknak a feltáráshoz, amelyek az emberi szubjektum összetett identitását alkotják.

A könyv jelentős szakirodalmat sorakoztat fel, és Kiss Attila bemutatja mind a külföldi, mind pedig az itthoni színház- és Shakespeare-kutatás számos területét. Folytatva a szegedi színház- és reneszánszkutatás ikonológiai és szemiotikai hagyományait (lásd például Demcsák–Kiss 1999, Kiss–Szőnyi 2003), kritikai megfontolásainak alapját a jelelméleti megközelítés adja, és a drámák értelmezésénél az Alan Dessen által elindított előadasközpontú szemiotikai megközelítés mellett kötelezi el magát (lásd Dessen 1977, 1984, 1995). Amellett érvel, hogy a kora újkori drámák megértéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a szövege-

ket a korabeli színházi térben, az akkori megjelenítési hagyományok tükrében keltjük életre, ellenkező esetben számos jelentésrétegtől elesünk olvasatunkban. Az előadások reprezentációs logikájának rekonstrukciójára törekvő, ikonológiai–szemiotikai megközelítést a térbeli fordulat által ihletett legújabb szakirodalommal egészíti ki (Haberman–Witen 2016, Lin 2012, Stern 2004, West 2002). A kora újkori tragédiákban a reformáció új szemiotikája és eljárásrendje által okozott társadalmi traumák, ismeretelméleti bizonytalanságok hatásait éri tetten (Holmes–Streete 2005), a test színpadi megjelenítésének változatos módzatait pedig a reneszánszban egyre divatosabb anatómiai színház és az anatomizáló gondolkodásmód térhódításával magyarázza (Hiilman 2007, Nunn 2005, Zimmerman 2007). Az olvasó átfogó képet kap arról, miért szükséges új irányokat nyitni e terület hazai kutatásában, miközben megismerheti az újabb nemzetközi nézőpontokat és kutatási irányokat, így például a kritikai elméletben lejátszódó testi fordulat hatását, a performanszkutatás szerepét, az anyagi kultúra kutatásának és a térbeli fordulatnak a jelentőségét. A *Kettős anatómia Shakespeare színpadán* egyszerre állja meg a helyét a kora modern Shakespeare-kutatás, a szubjektumelmélet és a magyar színházkutatás tudományágaiban. Hivatkozásai között ott van Michel Foucault, Elenor Fuchs vagy Francis Fukuyama ugyanúgy, mint Fabiny Tibor, Földváry Kinga és Füzi Izabella, ezzel ötvözve a legújabb kutatási eredményeket a korábbi tradíciókkal, és megerősítve a magyar kutatók munkáinak jelenlétét a nemzetközi szintén.

A jelenlegi hazai Shakespeare-kutatás és reneszánsz tanulmányok tükrében vizsgálva, Kiss Attila könyve igen egyedi módon helyezkedik el és kínál új nézőpontokat a különböző értelmezői és gyakorlati irányzatok számára. Jelenleg három fő irányt azonosíthatunk a magyar tudományos életben, amelyek az angol reneszánsz drámák újrafordítá-

¹ Kiss Attila, *Kettős anatómia Shakespeare színpadán: Angol reneszánsz tragédiák a kora újkorban és ma* (Szeged: Szeged Humanities Press, 2024), 17.

sával, újraértelmezésével és a kortárs színházban való megjelenítésével foglalkoznak. Így komplexitása révén a *Kettős anatómia Shakespeare színpadán* értelmezési alapot kínál a műfordítóknak, kontextusokat teremt a kulturális és irodalmi újraértelmezéshez, illetve szakszerű elemzéseket nyújt a színházelmélet kutatóinak és a színház gyakorlati szakembereinek.

Az irodalom- és kultúratudományok területén többek között az a megkerülhetetlen kérdés vezérli a kutatókat már évtizedek óta, hogy „kortársunk-e még Shakespeare?” Erre példa az Almási Zsolt, Fabiny Tibor és Pikli Natália szerkesztésében megjelent *Élet és halál Shakespeare életművében* (Budapest: Reciti, 2017) című kötet, amely reflektál nemcsak a kora modern korban megfogalmazott kérdések akkori, hanem mai jelentőségére és következményeire is. A fenti kérdésre természetesen Kiss Attila azt a határozott választ adja, hogy igen, Shakespeare továbbra is kortársunk, és elemzésében megalapozza azt a dialogikus nézetet, amelyben a kora modern és a posztmodern egymásnak állítanak görbetükröt. Hasonlóan, ahogyan az olvasható Pikli Natália tanulmányából is, „[s]zámunkra evidens, de a nemzetközi, angolszász szakirodalomban még mindig nem elégszer megjelenő vagy köztudott tény, hogy Közép-Kelet-Európában Shakespeare nem csupán egy a híres drámaírók közül, hanem szorosan összekapcsolódik a nemzeti történelemmel és a kulturális emlékezettel”.² Ily módon, Kiss Attila könyve folytatja ennek a kapcsolatnak a feltárását, a magyar romantika Shakespeare-recepciójától egészen a kortárs kulturális és társadalmi közeg befogadási szokásainak vizsgálatáig.

Mindemellett a Shakespeare-újrarendítések „reneszánsza” zajlik jelenleg Magyaror-

szágon, mivel az elmúlt években több mű is született, amely újra kívánta keretezni Shakespeare munkáit³. Elég itt megemlítenünk, hogy 2023-ban megjelentek *William Shakespeare szonettjei* Fazekas Sándor újrarendítésében a Magvető Könyvkiadó gondozásában, és ugyancsak a Magvető jelenteti meg 2007 óta folyamatosan Nádasy Ádám új Shakespeare fordításait, amelyek azért fontosak, mert nemcsak formailag, hanem tartalmilag is sokkal pontosabb képet szeretnének festeni azokról a társadalmi és kulturális kérdésekről, amelyek Shakespeare-t a kortársunkká teszik. Ahogyan azt Kaló Krisztina is megfogalmazza, „[a] műfordításon belül a színpadi művek fordítása különleges helyet foglal el, hiszen a dráma műfaji sajátosságánál fogva – a vizualitáson kívül – szóbeliségre épül. Ebből következik, hogy a drámafordításnak nem elsősorban jól olvashatónak, hanem hallás után könnyen érthetőnek kell lennie”,⁴ továbbá ezt úgy kell elérniük, hogy a mélyebb tartalmi rétegeket is el tudják juttatni a befogadóközönséghez. Ehhez szükség van a drámák keletkezési kontextusának, korabeli nyelvi beágyazottságának kellő ismeretére és arra, hogy a fordítók el tudják ezeket helyezni a kortárs térben.

Kiss Attila több olyan témát dolgoz fel könyvében, melyek látszólag jól elhatároltak, de közben mégis több ponton elválaszthatatlanok egymástól. Ezzel a könyv struktúrája jól követi azt a törekvést, amellyel a szerző összeköti a posztmodern és a kora modern. A főbb témák közé sorolhatóak a vertikális és inverzió a színházban, a test és tudat színpadi reprezentációja, valamint a modern adaptációk értelmezése. Ezeket fe-

² PIKLI Natália, „»Mondhatta volna szebben, kis lovag«: Shakespeare és a kortárs magyar újrarendítések”, in *Studia Litteraria* 63, 1–2. sz. (2024): 142–143.

³ KALÓ Krisztina, „Az újrarendítés reneszánsza. Shakespeare *Szentivánéji álom* című drámájának magyar fordítástörténete és a fordítások összehasonlító elemzése” in *A fordítás arcai 2019* (Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2020), 35., 39.

⁴ „Uo., 35.

lül az első szegmens és a könyv záró fejezete külön megfogalmaz célkitűzéseket, amelyek kikristályosodva visszaköszönnek a könyv legfontosabb megállapításaiban, különös tekintettel a Shakespeare-drámák színházi és filozófiai jelentőségére, amely alkalmazható a posztmodern színpadon is.

Ahogy azt Kiss Attila is bemutatja, a shakespeare-i színház egyik legfontosabb eleme a tér vertikálitása és annak gyakori inverziója. A szerző részletesen tárgyalja, hogyan alkalmazta Shakespeare a színházi tér függőleges tagoltságának megfordítását, és miként jelentek meg ezek az inverziók a színpadi produkciókban. E technikák különösen fontos szerepet játszottak a hierarchia, a világrend, de a káosz és a hatalmi dinamika ábrázolásában is. Ezáltal egy új értelmezési dimenzió nyílhat meg a laikus olvasók számára. A káosz, a kora modern identitáskrízis és a világrend megváltozásának egyénekre gyakorolt hatása pont ezekben a részletekben teljesedik ki. A szerző érvelése szerint ez az inverzió, a feje tetejére állított világ ábrázolása „gyakran mindent átfogó tragikus ironiához vezetett”,⁵ így gyakorolva erős hatást a színházi nézőkre, hiszen az univerzum harmóniáját kifejező, függőleges rend elemei felcserélődtek, a fenti lentre, a lenti fentre került, és a mennyei hatalmak pozícióját gyakran az alvilág küldöttei bitorolták. Ezt jól szemlélteti a *Macbeth*-ben történő inverzió is, amelyre a könyvből vett példa is utal a „Szép a rút és rút a szép” idézetével, valamint a *Hamlet*-ből jól ismert Szellem alakja, amely teljesen felborítja az alvilág és a mennyek rendjét, mivel mindkettőnek egyszerre része a színpadon, „megtagadva így egy isteni, transzcendentális referenciapont lehetőségét”.⁶

A könyv egyik középpontjában a *Macbeth* áll, és a tragédiával kapcsolatban Kiss Attila a karakterek pszichológiai elemzését és a

testi reprezentációkat egyszerre vizsgálja. Az egyik fő gondolata, hogy a Shakespeare darabja és általában az angol reneszánsz tragédia nemcsak a hatalomvágy és a bűn története, hanem egyfajta „boncolás”, amely során a főszereplők mentális és fizikai átalakulásai feltáruulnak a színpadon. Ugyanez megjelenik a posztmodern kor hasonló identitáskrízissel szembenező művészeti próbálkozásaiban, adaptációs produkcióiban is, így például Tarr Béla *Macbeth*-filmjében vagy Bódy Gábor színpadi és filmes rendezéseiben, mivel a „*Hamlet* filmváltozatában a montázstechnika, a fémes, mesterséges hangeffektek, a világosítás és a kameraszögek mind hozzátesznek a tragédia eredeti színházi értelmezéséhez”, ugyanakkor mindezen keresztül az adaptáció képessé válik arra, hogy reagáljon a posztmodern szubjektum krízisére is.⁷

A hazai *Macbeth*-produkciók történetét vizsgálva a szerző külön részt szentel a Lady Macbeth alakját középpontba állító szegedi színházi előadásnak, amely a Jan Kott-féle „Nagy Mechanizmus” dramaturgiai modelljét is felhasználta: „A színpad közepét alkotó kerek térből fém rámpa fut fel a bal első oldalra, a nézőközönség feletti szintre, ami emblematikusan jelképezi a Kerék felfelé tartó mozgását, Macbeth felemelkedését”.⁸ A Szerencse Kereke ikonográfia révén a színpadi tér egyfajta allegorikus jelentéssel gazdagodott, amely Macbeth hatalmi felemelkedését és bukását szimbolizálta. Míg ezzel párhuzamosan Lady Macbeth megháromszorozódása megtestesíti az analógiát a boszorkányokkal és így reprezentálja az egyén küzdelmét a saját ágenciájáért, hasonlóan ahhoz, ahogyan Macbeth szubjektuma küzd a külső manipulatív pszichés behatásokkal, hogy saját sorsát önmaga irányítsa. Ez a kísérlet azonban olyan tragédiába fullad, amely örök körforgásra ítéli a szub-

⁵ Kiss, *Kettős...*, 274.

⁶ Uo., 274–275.

⁷ Uo., 284.

⁸ Uo., 292.

jektumot, amelyet Macbeth megtestesít a színpadon.

A könyv hangsúlyozza, hogy a kora modern angol drámák, különösen a tragédiák, a monologikusságra épülnek. Ezek az úgynevezett tudatdrámák, például a fent említett *Macbeth* és *Hamlet*, nagymonológokat használnak a szereplők pszichológiai állapotának feltárására. Ez a technika a karakterek belső vívódásainak és erkölcsi dilemmáinak bemutatását szolgálja, és korabeli népszerűsége bizonyíték arra, hogy a reneszánsz nézők kitartó érdeklődéssel fordultak az egyén belső világának kérdései iránt, és nem tiltakoztak a tragikus szubjektum tépelődéseit hosszasan feltáró színpadi jelenetek ellen. A posztmodern és a kora modern dráma egyik legfontosabb kapcsolódási pontja pontosan ez a monologikusság. A posztdramatikus színház egyik alapvető jellemzője az a monologikus szerkezet, amely már a koramodern angol drámákban is megjelent, különösen a tudatdrámaként működő tragédiákban. Az ilyen drámák nagymonológjai különösen alkalmasnak bizonyulnak a posztmodern korban is a karakterek pszichés folyamatainak feltárására. Ezen a ponton Kiss Attila a Lehmann-féle posztdramatikus színház elgondolása alapján a kora újkori színházat predramatikus színházként határozza meg, amely nem a drámaszöveg primátusára, hanem a színészek és a nézők testi jelenlétére, a bevonás hagyományára, a színpad és a közönség folyamatos együttműködésére épül (Lehmann 2009).

Kiss Attila, a könyv elméleti háttérét taglalva kitér arra is, hogy a kora modern angol színházat predramatikus színházként is értelmezhetjük. Ennek oka, hogy a korszak előadásai nem szövegcentrikusak voltak, hanem intermediális jellegzetességekkel is bírtak. A drámaszöveg a színházi társulatok számára csupán kiindulópontként szolgált, amelyet az aktuális színpadi előadás során a színházi tér és a nézők által jól ismert hagyományok szimbolikus kódjainak aktiválá-

sával, élő interaktív technikákkal, közönségbefonással formáltak performansz-szöveggé, így a közönség a színészekkel mintegy közreműködve teljes részese lehetett az előadás által bemutatott folyamatok feltárásának. Ezáltal különös hangsúly került a színházi térben az emberi testre, mint médiumra, ez pedig a könyv egyik fő kérdéskörébe, az anatómia szerepébe vezet tovább. E szegmens egyik központi gondolata, hogy a színházi tér nemcsak a posztdramatikus színházban, hanem már a kora modern drámáknak játékkeret adó közszínházakban is egyfajta mediális gyűjtőhelyként működött. A hazai színháztudományi testelméleti számvetésekhez csatlakozva (P. Müller 2009) Kiss amellet érvel, hogy az előadások nemcsak a színpadon elhelyezkedő elemek révén, hanem az emberi test közvetítő szerepén keresztül is hatást gyakoroltak a nézőkre. A test a tudat és a felelősség kifejezőeszközevé vált, amely egyszerre szolgált reprezentációs médiumként és filozófiai kérdések hordozójaként. S a kor drámái, többek között Middleton *A bosszúálló tragédiája* és Shakespeare *Titus Andronicus* című műve, ezeken a reprezentációs technikákon keresztül nyerne újra értelmet a magyar színházban, korunk újrafeldolgozásaiban, amelyek a jelenkor kérdéseit összeolvassák a kora modernkor ismeretelméleti válságának kérdéseivel.

Ez a tendencia nemcsak a drámák értelmezésében, hanem az orvostudomány és a művészet kapcsolatában is ugyanígy megfigyelhető a posztmodern korban is, ezt a különféle, egyre szaporodó *Bodies* kiállításokon keresztül mutatja be a szerző. „Az áttekinthetőséghez választott utolsó előadással elérkezünk egy olyan kortárs produkcióhoz, amelyben kiteljesedik a kora modern tragédiák egyik fő szervezőelve, a kettős anatómia, és a mentális folyamatokat középpontba állító tudatboncolás elkezd együttesen működni a test radikális anatomizálásával. A kora újkori anatómiai érdeklődés és reprezentáció iránti posztmodern affinitás egyik

legújabb példája a budapesti Maladype Színház *Macbeth/Anatómia* című kísérleti produkciója⁹. A szerző által értelmezett előadás és maga a példa jól mutatja, hogyan válik központi kérdéssé a test és az elme elválaszthatatlanságának ténye a színpadon ugyanúgy, mint az irodalom és a kultúra más területein.

A könyv egyik fő tézise az, hogy a posztmodern és a kora modern korszak közötti kapcsolódási pontokat főként az ismeretelméleti változások és a kulturális reprezentációs technikák vizsgálata révén lehet feltárni. Kiss Attila szerint a posztmodern korból történő visszatekintések és kapcsolódások a kora modern kultúrával azért különösen erősek, mert a Shakespeare korabeli szövegek és társadalmi gyakorlatok sok esetben úttörőek vagy ideológiailag felforgató jellegűek voltak a saját idejükben. Különösen azok a szövegek válnak manapság egyre relevánsabbá, amelyek az identitást, a szubjektivitást megképző technológiákat és a test belső tereit tematizálják, mivel ezekre a posztmodern korban is ugyanilyen erősen hat az újradefiniálás igénye.

Végezetül a „Következtetések” fejezet arra a fő gondolatra épül, hogy a Shakespeare-kori dráma nem pusztán irodalmi alkotás, hanem filozófiai, színházi és tudományos szempontból is jelentős médium, amely a test és tudat kapcsolatának mélyebb megértéséhez vezet. Kiss Attila szerint a modern színházi adaptációk kreatív módon reflektálnak erre az örökségre, és olyan előadás-technikákat alkalmaznak, amelyek a tudat és a test kettős anatómiáját új nézőpontokból világítják meg. A könyv utolsó fejezete azzal jutalmazza a kitartó olvasót, hogy mélyebb kontextusba helyezi a Shakespeare-színház jelentőségét a kortárs előadóművészet és filozófia szempontjából. Konklúzióként pedig kijelenthető, hogy Kiss Attila könyve jelentős hozzájárulást nyújt Shakespeare színházá-

nak és testábrázolásának megértéséhez, de további kutatások alapjaként is szolgálhat, például a kortárs Shakespeare-adaptációk testközpontú színházi technikáinak vizsgálatával, a történeti és politikai kontextus bővebb feltárásával, vagy akár egyéb területek mellett az interdiszciplináris (például kognitív-narratológiai, pszichológiai) megközelítések alkalmazásával kapcsolatban. Ezek az irányok segíthetnék a Shakespeare-drámák testi reprezentációinak még árnyaltabb értelmezését, és hozzájárulhatnak a kortárs színházi gyakorlat és a történeti Shakespeare-kutatás közötti párbeszéd elmélyítéséhez. Így a könyv sikeresen teljesíti célkitűzéseit és új irányokat nyit a hazai Shakespeare-kutatás területén.

Bibliográfia

- DESSEN, Alan. *Elizabethan Drama and the Viewer's Eye*. University of North Carolina Press, 1977.
- DESSEN, Alan. *Elizabethan Stage Conventions and Modern Interpreters*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- DESSEN, Alan. *Recovering Shakespeare's Theatrical Vocabulary*. Cambridge, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- HABERMANN, Ina és WITEN, Michelle (szerk.). *Shakespeare and Space. Theatrical Explorations of the Spatial Paradigm*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- HILLMAN, David. *Shakespeare's Entrails. Belief, Scepticism and the Interior of the Body*. Houndmills–New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- HOLMES, Jonathan és STREETE, Adrian. *Refiguring Mimesis: Representation in Early Modern Literature*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2005.
- KISS Attila: *Kettős anatómia Shakespeare színpadán: Angol reneszánsz tragédiák a kora újkorban és ma*. Szeged: Szeged Humanities Press, 2024.

<https://doi.org/10.14232/lh.2024.1>

⁹ Uo., 308.

- KALÓ Krisztina. „Az újrafordítás reneszánsza. Shakespeare *Szentivánéji álom* című drámájának magyar fordítástörténete és a fordítások összehasonlító elemzése”. In *A fordítás arcai 2019*. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2020.
- LEHMANN, Hans-Thies. *Posztdramatikus színház*. Ford. KRICSFALUSI Beatrix, BERECS Zsuzsa, SCHEIN Gábor. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.
- LIN, Erika T. *Shakespeare and the Materiality of Performance*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- NUNN, Hillary M. *Staging Anatomies. Dissection and Spectacle in Early Stuart Tragedy*. London: Ashgate, 2005.
- P. MÜLLER Péter. *Test és teatralitás*. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.
- PIKLI Natália. „»Mondhatta volna szebben, kis lovag«: Shakespeare és a kortárs magyar újrafordítások”. *Studia Litteraria* 63, 1–2. sz. (2024): 142–160.
<https://doi.org/10.37415/studia/2024/63/14476>.
- STERN, Tiffany. *Making Shakespeare: the Pressures of Stage to Page*. London–New York, Routledge, 2004.
- WEST, Russell. *Spatial Representations and the Jacobean Stage*. Houndmills–New York: Palgrave, 2002.
- ZIMMERMAN, Susan. *The Early Modern Corpse and Shakespeare's Theatre*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.